

Válasz az opponensi véleményekre

Bozóki András

Először is köszönettel tartozom Dr. Szigeti Péternek, Dr. Ilonszki Gabriellának és Dr. Szűcs Zoltán Gábornak, hogy munkámat alaposan elolvasták és bírálatot írtak róla. Örömmel tölt el, hogy mindhárman úgy ítélték meg, hogy könyvem megfelel az MTA doktora cím által támasztott követelményeknek. Bírálatukból sokat tanultam és az alábbiakban igyekszem minden egyes szakmai észrevételükre válaszolni.

Disszertációm célja annak vizsgálata volt, hogy *kik voltak és mit akartak a magyar rendszerváltás elsődleges szereplői*, vagyis mindazok az „aktivisták”, akik a rendszerváltás előtt, alatt és közvetlenül utána közvetlenül igyekeztek befolyásolni a politikai változást. Habár a rendszerváltás természetes keretül szolgált, nem annak történetére, hanem szereplőire és eszméire voltam kíváncsi. Könyvemben nem állítom, hogy kizárólag az értelmiségiek aktivitása miatt bukott volna meg a Kádár-rendszer, amely fokozatosan erodálódott, és végül nagyobb „forradalmi” hatás nélkül összeomlott. A háttérben ott voltak a magyar társadalom lecsendesített tömegei, a második gazdaság, az informális társadalom létrehozói. Ott voltak az állampárton belüli reformerek és technokraták, akik sokáig fenntartották a rendszert, majd elfordultak tőle. A nagy tüntetéseken a társadalom erőteljes támogatást adott rendszerváltó csoportoknak, tehát az eliten kívüli erők szerepe is számottevő volt. Végül a legfontosabb: a külső, nemzetközi tényezők, amelyek a kelet-európai országok radikális, „dominójellegű” politikai fordulatát okozták. Mindezek vizsgálata azonban nem képezte könyvem tárgyát. Kutatásom ennél szerényebb célt tűzött maga elé: az aktivisták személyére, hátterére, tetteire és nézeteire voltam kíváncsi, akik között magasan túltreprezentáltak voltak az értelmiségiek.

Az ellenzéki aktivitásra vonatkozó kritériumok alapján több, mint 2000 szereplőt sikerült név szerint is azonosítanom, akik circa 90 százaléka – önbesorolásuk alapján – *értelmiségi* volt. Nem volt célom egy előzetesen felállított értelmiség-definíció alapján eldönteni, hogy kik tartoznak az értelmiségiek körébe és kik nem. Egyik opponensem, Ilonszki Gabriella ezt a megközelítést problematikusnak tartja. Magam úgy láttam, hogy az értelmiség-elméletek számos, egymással is vitatkozó definíciót kínálnak, másrészt a résztvevők értelmiségi karaktere önbesorolásuk, identitásuk, és tevékenységük változó jellege alapján, induktív úton jobban megállapítható. Azt, hogy a rendszerváltáshoz kapcsolódó cselekményeket nem egyetlen definíció szűrőjén keresztül nézem, nemcsak a könyvem következtetéseiben írtam le

– ahonnan opponensem idézi (472. oldal) – hanem már a legelső fejezetben: „e kötetben nem célokom kizárólagosan követni az értelmiségi fogalmának egyetlen bevett definícióját sem” (23. oldal), majd ezt ott bővebben is kifejtettem. Mindebben az a törekvés vezérelt, hogy mindvégig nyitott maradjak a felbukkanó új magatartásformákra, és még a lehetőségét is elkerüljem annak a hibának, hogy előre rögzített sémákon keresztül nézem a valóságot. Az elméleti felkészültség természetesen nélkülözhetetlen, de arra törekedtem, hogy csak utólag vessem össze ezeket az elméleteket a kutatási eredményeimmel annak alapján, hogy melyikük alkalmasabb a föltárt valóság magyarázatára.

Az értelmiségi politikai szereplők ilyen sűrűsége annak ellenére is meglepő, ha erre a Kádár-rendszer társadalompolitikájának ismeretében magyarázatot lehet adni. Mindez szembevetendő különbséget mutat a Lengyelországhoz képest, ahol osztályhatárokat átmetsző, széles társadalmi koalíció jött létre a rendszer ellen. De nálunk nemcsak a szereplők összetétele, hanem a társadalmi dinamika is különbözött: itt nem volt több milliós tömegmozgalom, amely éveken át feszegette volna a rendszer kereteit. Mint Szigeti Péter utalt rá, a lengyel és magyar helyzet különbségét az államszocialista kísérletek két változatára adott válaszként is értelmezhetjük. A kádári depolitizációs és semlegesítő politika hatása miatt nálunk a hallgatás falait azoknak kellett áttörniük, akik új hangon és a rendszeren kívüli nézőpontból tudtak megszólalni, vagyis akik meg tudták teremteni a Gouldneri „kritikai beszéd kultúráját”.¹

A vizsgált korszak szakaszokra tagolása láthatóvá teszi, hogy Magyarországon az aktivisták mozgása erős fluktuációt mutatott. A rendszerváltás közkeletű felfogásával ellentétben nem egyetlen, viszonylag zárt „élcsapat” vitte végig az elejétől kezdve a fordulatot. Jóval sokszínűbb, heterogénebb társaság együttműködésére volt szükség, beleértve a reformereket is, akiket az értelmiségi közös nevező kötött össze. Mint Szűcs Zoltán Gábor megállapítja írásomra „kettős érdeklődés” jellemző, amely egyaránt irányul a politikai változásra és azok értelmiségi ágenseire. A rendszerváltás története elitszociológiai szempontból a homogén elit narratívája helyett inkább a heterogén csoportok tagjainak együttműködéseként írható le, akik egymás kezébe adták a stafétabotot. A történet egy forgószínpadhoz hasonlít, amelyen minden egyes felvonásban új szereplők jelentek meg. Minden egyes színből csak a szereplők kevesebb, mint 20 százaléka ment tovább a következő színbe, mert minden egyes szakasz más jellegű tudást, képességeket, más típusú aktivizmust és identitást kíván meg.

---

¹ Alvin Gouldner: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford UP, 1979.

Módszertani szempontból a disszertáció sok tekintetben interdiszciplináris jellegű és felhasználja a politikatudomány társtudományainak eszközeit. Kutatási tárgyam feltárásában a módszertani pluralizmus elvét követtem. Mint Ilonszki Gabriella megállapította, a mű három eltérő egységet fűz össze, amelynek egyaránt részei az elméletek, a narratívák és az kvantitatív empirikus elemzések. Ezek közé tartoznak az értelmiség-elméletek, a nyilvánosság struktúrájának elemzése, a mozgalomtörténet, a stratégiáról folytatott diskurzusok elemzése, valamint az egykori résztvevőkkel készített 200 interjú feldolgozása. Ezt zárja le a kvantitatív, leíró statisztikai elemzés. Ahogy felgyorsultak a rendszerváltáshoz vezető események, úgy változtak a korszak uralkodó eszméi is. Az eszmétörténeti elemzés kimutatja, hogy az 1980-as évek értelmiségi vitáiban az eszmei-politikai alternatívák jóval szélesebb köre jelent meg, mint amelyek végül dominánssá váltak. Modellváltásról rendszerváltásra, vegyes gazdaságról kapitalizmusra, a harmadik útról a nyugati típusú demokráciára helyeződött a hangsúly, ám ezek a preferenciák a választási lehetőségek szélesebb tárházából emelkedtek ki. A könyv egészében ötvözni kívántam a politikatudományi és értelmiség-szociológiai megközelítéseket.

Szigeti Péter szerint a kritikai értelmiségi kvalitást nem lehet kizárólag az ellenzéki mozgalmakban résztvevők számára fenntartani. Tehát ha kritikai értelmiséginek csupán a politikai viszonyokra morális-univerzális nézőpontból reflektáló csoport tagjait tekintjük, akkor opponensem álláspontja szerint azok között ott a helye a nem rendszerellenes kritikai értelmiségieknek, a kiutat kereső modellváltóknak, az „ellenzék ellenzékének” is. Szigeti Péter fontosnak tartja a kritikai-modellváltó értelmiség tevékenységét, akik között számos ismert szerző nevét említi.² Az ő munkáik jelzik, hogy a rendszerváltás domináns liberális és konzervatív narratíváinak volt, vagy lehetett volna baloldali alternatívája. Mint opponensem kifejti, e baloldali csoportot is jellemzi az értelmiségi gondolkodás kritikai minősége, amelyet aligha csak a hatalmi, politikai sikeresség / sikertelenség mércéje minősíthet.

Opponensemnek igaza van abban, hogy a kritikai értelmiségiek köre bővebb volt annál, mint akikről könyvem szól, valamint abban is, hogy az általa felsorolt szerzők minőségi gondolkodók. Ami viszont vitatható, hogy a hiányolt szerzők felléptek-e politikai csoportosulásként és exponálták-e magukat oly módon, hogy az politikai aktivizmusnak tekinthető. Mivel könyvem a tudományos megismerés szándékával íródott, senkit nem kívántam kizárni elemzésem köréből. Több utalást teszek a Kádár-rendszer baloldali

---

² Például Feitl István, Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Krausz Tamás, ifj. Marosán György, Sziklai László, Tütő László, Wiener György és mások nevét.

kritikusaira, így a szocialista orientációjú kritikai értelmiségiekre is, de közülük azokra összpontosítottam figyelmemet, akik kritikája nemcsak elméleti írásaikban, de a politikai cselekvés szintjén is megjelent. Erre elsősorban az MSZMP-n belüli reformkörü mozgalomban, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon résztvevő egyes csoportokban (Liga, MSZDP, BAL), valamint (érintőlegesen) a demokratikus ellenzékben és a Szabad Kezdeményezések Hálózatában találhatunk példát.

Ez alapján könyvemben kitérek a rendszerváltás számos baloldali aktivistájának szerepére is. Itt említem például Keserű Imre aktivizálódását a reformkörökben és a Chartában, Szalai Pál és Szalai Erzsébet kritikai funkcióját az ellenzékben, a Szabad Kezdeményezések Hálózatában és (utóbbi esetében) a Ligában. Az 1956-os munkástanácsokra, mint a társadalmi önszerveződés mintájára gyakran hivatkozó Krassó György tevékenységét is elemzem, aki önmagát „az ellenzék ellenzékének” nevezte.³ Ezen túlmenően támaszkodom a *Kizárt a párt* című könyvre – amelyben olyan ismert „modellváltó” reformértelmiségiek szólaltak meg, mint Bihari Mihály, Király Zoltán, Lengyel László, akik később az újjáalakult Szociáldemokrata Pártban is megfordultak.⁴ Ugyancsak hivatkozom a *Rendszerváltók a baloldalon* c. könyvre⁵, amely az MSZMP-n belül megjelenő reformkörök mozgalmának dokumentumait közli és elemzi, továbbá Géczi József reformkörü szerepére. Ezen túlmenően számos helyen hivatkozom a rendszerváltó értelmiség baloldali kritikusainak munkásságára, elsősorban Szalai Erzsébet, valamint Böröcz József és Gagyí Ágnes műveire.

Végül, több helyen kitérek a rendszerváltás egyik legproblematisabb jelenségére: arra, hogy – ellentétben Lengyelországgal – hazánkban nem jött létre a rendszerkritikus értelmiség és a munkásság együttműködése. Emiatt nevezhető a magyar fordulat elitista jellegűnek, annak minden következményével együtt. Ezzel kapcsolatban Melegh Attila nézeteit elemzem (258. o.), aki a rendszerváltás korának értelmiségét – és annak szinte már „újosztálytudatos” Európa-diskurzusát – baloldali szempontból bírálta.⁶

Munkámban tehát nyitott voltam a legkülönbözőbb ideológiákat valló értelmiségi csoportok számbavételére, amennyiben azok – mint könyvem címe is utal rá – a rendszerváltásban politikai szerepet játszottak. Könyvem a politikailag cselekvő értelmiségről szól, de ez nem

---

³ Krassó György: „Maradunk az ellenzék ellenzéke” *Világ*, 1989. október 26.

⁴ Ács Zoltán (szerk.), *Kizárt a párt*. Budapest: Primo, 1988.

⁵ Ágh Attila, Géczi József, Sipos József (szerk.), *Rendszerváltók a baloldalon*. Budapest: Kossuth, 1999.

⁶ Melegh Attila: „Passzív forradalmak” in Bozóki A. & Füzér K. (szerk.), *Lépték és ironia*. Budapest: L'Harmattan – MTA TK, 2018. pp. 179-194.

jelenti azt, hogy a folyamatokat csak a rendszerváltó értelmiség perspektívájából néztem volna. Hosszan foglalkozom az MSZMP reformértelmiségével, valamint a párton és a kormányon belüli erővonalakkal az 1989 nyári kerekasztal-tárgyalások kapcsán, továbbá azzal, hogy mi volt a szocialista értelmiségiek szerepe a Demokratikus Chartában.

Szigeti Péter másik felvetése Aczél György szerepének megítélésére vonatkozik. Külön kiemeli Agárdi Péter *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások* című átfogó művének az én megközelítésemtől részben eltérő értékelését.⁷ E könyvet magam is nagyon értékesnek tartom. Agárdi számára Aczél a nyitás embere volt, aki a puhuló diktatúra „tűrés” kategóriáját tágította lépésről lépésre, amit Szigeti Péter úgy értékel, hogy a kádári kultúrpolitika szereplői között Aczél „a liberalizmus fő támogatójaként” balra zártabb volt, és „a liberalizálódás útját egyengette, szocialista kultúrávesztéssel”. Ezt a kérdést én elsősorban nem ideológiai szempontból, hanem a politikai dinamika szempontjából közelítettem meg, aszerint, hogy ki volt a stabilitás és ki a változás embere. Számomra Aczél inkább a kádári egyensúlyozó politika megtestesítője volt, aki kedvezményeket osztogatott és saját hálózatot épített ki a rendszer stabilitásának fenntartása érdekében. Tisztában vagyok azzal, hogy Aczél politikai működésének értékelésében (Révész Sándor Aczél-monográfiája ellenére)⁸ még nem mondtuk ki az végső szót. Kutatásomban két, egymással rivalizáló politikai modell feltárására koncentráltam, amelyben Aczél az elért eredmények megőrzésére, Pozsgay pedig a fennálló status quo megváltoztatására törekedett. Így Aczél és Pozsgay értelmiség-politikájának nem a hasonlóságaira, hanem a különbségeire helyeztem a hangsúlyt.

Szigeti Péter kritikailag említi, hogy a Kádár-rendszer leírására több – s talán túl sok – kategóriát használok. Úgy gondolom, hogy az eltérő kategóriák használata nem volt öncélú és a következőkben ezekre a kategóriákra reflektálok egyenként.

A politikai rendszer alapstruktúráját (1948-tól 1989 elejéig) diktatúrának tartom. Természetesen e nagy korszakon, de még a Kádár-rendszeren belül is voltak hullámzások, keményebb és puhább időszakok. A Kádár-korszakot poszt-totalitáriusnak nevezem, hogy elhatároljam az 1950-es évek Rákosi-rendszerétől, amelyet a sztálini totalitárius modell átvételének tekintek. A pártállam kifejezést azért használom, hogy rámutassak az egypártrendszer legfontosabb sajátosságára, a párt és az állam összefonódására. Ehhez képest az állampárt kifejezést abból a célból említem, hogy megvilágítsam azt a jelentős szociológiai

---

⁷ Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások*. Budapest: Napvilág, 2015.

⁸ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest: Sík, 1997.

különbséget, amely az MSZMP és az új, civil pártok között fönnállt a többpártrendszer 1988-89-es újjáéledése idején. A kommunista állam fogalmát csupán egyszer említtem, de nem magyar, hanem általános kontextusban, a civil társadalom ellenpárjaként. Egyetérték bírálómmal, hogy ez az említés félreérthető, és ezért érdemes lett volna elkerülnöm.

A korszakban legtöbbször a szocializmus fogalmát használták, amelyhez képest a kommunista társadalom a párt által kitűzött távolabbi célként jelent meg. A párt vezetői önmagukat kommunistának tekintették, noha a párttagság zöme nem így határozta meg magát. A hivatalos beszédben a proletárdiktatúra helyébe fokozatosan a szocialista demokrácia fogalma lépett, de olykor párhuzamosan is előfordult ez a kettő. A párt reformerei az 1980-as években szocialista demokrácia helyett demokratikus szocializmusról kezdtek beszélni, amelynek kritikai éle volt a fennálló rendszer gyakorlatával szemben. A demokratikus szocializmus fogalma átmenetileg bekerült az 1989-ben elfogadott alkotmány preambulumaiba is. A nemzetközi szakirodalomban ekkor már régóta létezett az államszocializmus és az államkapitalizmus kifejezés. Mindezzel csak arra utalok, hogy a szocialista rendszerekről számos elnevezés volt érvényben már abban az időben is. Tudatos döntés volt részemről az államszocializmus szó használata, amelyet a legátfogóbb fogalomnak tartok, mert, nemcsak a politikai rendszerre, hanem – mint Szigeti Péter írja – a társadalmi integrációra is vonatkozik. E fogalomhasználattal nem vagyok egyedül, a magyar társadalomkutatók jelentős része ezt a fogalmat használja (a kevésbé szofisztikált szocializmussal vagy kommunizmussal szemben).

Opponenseim közül leghangsúlyosabban Ilonszki Gabriella mutatott rá arra, hogy munkám egyik nívumát a rendszerváltó folyamat *újszerű keretezése* jelenti. A rendszerkritikus aktivizmus dinamikáját elemezve arra a következtetésre jutottam, hogy a rendszerváltás hosszabban elnyúló és jobban előkészített folyamat volt, mint ahogy az a közfelfogásban él. Kijelöltem azokat a csomópontokat, amelyekben a politikai aktivitás mérhetően megjelent és arra kerestem a választ, hogy hányan, kik és milyen intenzitással vettek részt e folyamatban. Ezek a csomópontok *öt korszakot* rajzoltak ki, amelyekben eltérő típusú tudásra, aktivitásra volt szükség. E korszakokat neveztem el 1. disszidens, 2. hálózatépítő, 3. tárgyalásos, 4. parlamenti, és 5. új mozgalmi korszaknak (az utolsó két szakasz részben átfedi egymást).

Az 1977-től 1994-ig tartó, viszonylag hosszú korszak vizsgálatában az első és utolsó szakasz igényel külön magyarázatot. Mivel a fordulat nem forradalmi módon, hanem fokozatos pluralizálódással, majd tárgyalásos úton ment végbe, ezért a történet szerves részének tekintem a disszidens korszakot. Az első korszak aktivistái alternatív megszólalási fórumokat,

majd kettős nyilvánosságot hoztak létre, és végül elérték azt, hogy az általuk kialakított kritikai nyelv meghódította az első nyilvánosságot. A disszidens értelmiségiek felismerték, hogy aki új rendszert akar, az nem beszélhet a régi nyelvi keretben. E diszkurzív fordulat nélkül nem válhattak volna erőteljessé a rendszerváltás fogalmai. Ami pedig az utolsó korszakot (1991-1994) illeti – amikor a rendszerváltást követően átmenetileg felélénkült a mozgalmi politika – itt elfogadtam a kollektív mobilizációra vonatkozó szakirodalom elméleti megközelítését. Míg a korábbi értelmezések szerint a mozgalmak a radikális társadalmi változás után azonnal alábbhagynak, a kollektív cselekvés elmélete szerint az aktivizmus magas foka átmenetileg a fordulat után is fennmarad, és csak fokozatosan húzódik vissza a korábbi szintre. A rendszerváltás utáni mozgalmi aktivizmus ezért felfogásom szerint még szervesen a rendszerváltás történetéhez tartozik: kevésbé volt valami újnak a kezdete, mint inkább a korábbi történet vége. A Chartát pontosabb a régi mozgalmi értelmiség „hattyúdalaként” leírni, mint az új értelmiségi közéleti tevékenységi formák előhírnökeként.

Bírálatában Ilonszki Gabriella hiányolja az első, elméleti fejezet szorosabb, módszeresebb bekapcsolását a törzsfelvezetek elemzésébe, ami alatt azt érti, hogy a rendszerváltozás során eljátszott értelmiségi szerepeket jobban be lehetett volna illeszteni az elméleti fejezetben tárgyalt értelmiség-típusokba. Azt is felveti, hogy a rendszerezett elméleti megközelítéseket – akár hipotézisek formájában – össze lehetett volna vetni az empirikusan megjelölt értelmiségi cselekvésekkel. Ahogy opponensem fogalmaz: „a kötet szerkezeti egységeinek feszebb összefűzése megerősítette volna a kötet elméleti alapzatát”.

Ezeket a releváns szempontokat nekem is folyamatosan végig kellett gondolnom a könyv megírása során. Ami az értelmiségi szerepeket illeti, ebben nemcsak a szakirodalom mutat páratlan gazdagságot, hanem a politikai változás eltérő szakaszaiban valóságosan megjelenő cselekvések is. Mivel úgy döntöttem, hogy könyvben kutatási célohoz nem hipotézisek tesztelésén keresztül, hanem induktív, exploratív módon szeretnék eljutni, ezért elsősorban annak feltárására törekedtem, hogy milyen valóságos típusok rajzolódnak ki az egyes korszakok és aktorok cselekvési mintáiból.

Egyetértek Ilonszki Gabriellával, hogy az elméleti keretek és az empirikusan leírt cselekvők, események és narratívák között talán feszebb kapcsolatot kellett volna teremteni. Ennek megteremtésére több ponton törekedtem. Hadd említsek néhány példát az elméleti és empirikus szálak egybeszövésére.

A disszidens értelmiségiek politikai magatartásának elemzését Gouldner kritikai beszédközösségének elméletébe ágyaztam bele (81-82. o.). A disszidensek kezdetben közvetíteni akartak a hatalom és a társadalom között, ezért tehát arra is kitértem, hogy korai működésük Edward Said mediátori szerepre vonatkozó elméletébe illeszthető (401. o.).⁹ A disszidensek nem voltak egységesek abban, hogy milyen stratégiát kövessenek, így aktivitásukat nem lehet egyetlen, átfogó elméletben megragadni. Stratégiájukra hatottak Michnik „új evolucionizmus”¹⁰ és Havel „igazságban élés”¹¹ címszavaival jelzett nézetei (88, 162-165, 401. o.). A reformértelmiség magatartását – amely az eltérő társadalmi impulzusok integrálására és továbbadására épült – Mannheim Károly „szabadon lebegő értelmiségi” fogalmához hasonlítottam (189. o.).¹²

Már a III. fejezet címében jeleztem, hogy a disszidens értelmiségiek aktivitását Gouldner „kritikai közbeszéd kultúrája” elméletének keretei között értelmezem, amelyre később is visszatértem (81, 401-403, 472 o.). Az V. fejezet címében utaltam Zygmunt Bauman „törvényhozók” fogalmára, ami a kerekasztal-tárgyalások domináns értelmiségi modellje lett, s amelyre később is kitértem (259, 402, 472. o.).¹³ A VI. fejezet címében pedig egyszerre utaltam Bauman „értelmező értelmiségi” (*interpretator*) fogalmára, valamint Eyerman és Jamison „mozgalmi értelmiség” (*movement-intellectuals*) koncepciójára (339. o.).¹⁴ Mindezekre később is visszatértem, kiegészítve Bourdieu „kulturális és szociális tőke” fogalmaival,¹⁵ valamint Medvetz „hibrid értelmiségi” fogalmával¹⁶ amelyeket a rendszerváltás utáni értelmiségi szerepekre vonatkoztattam (402-403, 472-473, 476. o.).

Ezen túlmenően a Gouldner, Konrád és Szelényi,¹⁷ majd Karabel által leírt „új osztály” elméletek alkalmazhatóságát vizsgáltam. Karabelnek az elméleti fejezetben ismertetett kritériumait – amelyek az értelmiség koherens, osztályjellegű politikai fellépésének feltételeire vonatkoztak – a magyar kutatás empirikus eredményeivel szembesítettem (468-

---

⁹ Edward Said: *Representations of the Intellectual*. New York: Random House, 1994.

¹⁰ Adam Michnik: „Új demokratikus ellenzék Lengyelországban”. *Magyar Füzetek* 1. sz. 1978.

¹¹ Václav Havel: *Living in Truth*. London: Faber & Faber, 1987.

¹² Karl Mannheim: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz, 1996.

¹³ Zygmunt Bauman: *Legislators and Interpreters*. Cambridge: Polity Press, 1987.

¹⁴ Ron Eyerman & Andrew Jamison: *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press, 1991.

¹⁵ Pierre Bourdieu: „Forms of Capital” in J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 1983. pp. 241-258.

¹⁶ Thomas Medvetz: *Think Tanks in America*. Chicago: University of Chicago Press, 2012.

¹⁷ Konrád György és Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Áramlat, 1983.

472. o.).¹⁸ Végül a 16. táblázatban a rendszerkritikus értelmiségi aktivitást, összegző jelleggel, az egyes értelmiségelméletekre vonatkoztattam (402. o.).

A rendszerváltás évtizedében bekövetkezett értelmiségi szerepváltások leegyszerűsítve úgy is összefoglalhatók, hogy a kritikai-ellenzéki értelmiségiék Gouldner „kritika beszéd kultúrájától” (*culture of critical discourse*) Bauman „törvényhozók” (*legislators*) modelljén át eljutottak Bauman „értelmezők” (*interpreters*) szerepfelfogásához. Utólag úgy látom, hogy e tekintetben további pontosításra van szükség annak érdekében, hogy az elmélet és az empiria viszonyára tett megállapításaim szisztematikusabbak legyenek. Köszönöm Ilonszki Gabriellának, hogy erre felhívta a figyelmemet. A könyv leendő angol kiadásában – amely feladat amúgy is jelentős rövidítést, átszerkesztést igényel – mindezt korrigálni fogom.

Ilonszki Gabriella második nagyobb kritikai megjegyzése a Burton és Higley által kidolgozott elit-megállapodás fogalmának érvényességi körére vonatkozik.¹⁹ Vajon kiterjeszhető-e ez a fogalom az 1989-90-es magyar rendszerváltó tárgyalásokat lezáró megállapodásra? Opponensem álláspontja szerint az O’Donnell és Schmitter által leírt elit-kompromisszum (*elite pact*) fogalma²⁰ szűkebb körű, és ezért jobban ráillik a magyar kerekasztal-tárgyalásokra, mint a Burton és Higley-féle elit-megállapodás (*elite settlement*) fogalma, amely átfogó jellegű, sokoldalú, releváns (tehát nem átmeneti) szereplők között jön létre, és megteremt az elitek közötti konszenzust (*consensual unification*).

Az elitkompromisszum és az elit-megállapodás fogalmait valóban többnyire eltérő kontextusban szokták használni. Míg az elitkompromisszum fogalmát főleg a demokratikus átmenetek eseteire alkalmazták (például Spanyolország), addig az elit-megállapodás koncepcióját inkább olyan országokra vonatkoztatták, ahol a rendszert jelentős sokk érte, és ezért újra kellett tervezni (például Kolumbia). Az elitkompromisszum általában hosszabb tárgyalási folyamat egyes fázisaiban jön létre és rövid ideig áll fenn – ezt jelzik a *pact-making* és a *pact-breaking* fogalmak -- addig az elit-megállapodás hosszabb távra szól, és tartósabb eredményt hoz.

---

¹⁸ Jerome Karabel: „Towards a Theory of Intellectuals and Politics” *Theory and Society*, 1996. Vol. 25. No. 2. pp. 205-233.

¹⁹ Michael G. Burton & John Higley: „Elite Settlements” *American Sociological Review*, 1987. Vol. 52. June, pp. 295-307.

²⁰ Guillermo O’Donnell & Philippe Schmitter: *Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore The Johns Hopkins University Press, 1986.

Az én értelmezésemben az *elite pact* és az *elite settlement* nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő fogalmak. Az 1989-es magyar tárgyalássorozat elitpaktumok sorozatán keresztül haladt előre, hasonlóan ahhoz, ahogy a demokratikus átmenetekről szóló szakirodalom leírja. Ellentétes érdekű felek – a felemelkedő és a távozó elit tagjai – megegyeznek a rendszerváltáshoz vezető út egyes lépéseiről, ezeket a kompromisszumokat olykor hatályon kívül helyezik, majd újrakötik. A paktumok sorozata a tárgyalási folyamat egyes lépcsőfokait jelzi. Ám a végén a kerekasztal-tárgyalások olyan átfogó megegyezésben öltöttek testet, amelyet a parlament jóváhagyott, és amely alapján új alkotmányt fogadtak el. Az új alkotmányban megtestesülő intézményes szerkezet a szabad választások és az új demokrácia keretében szolgált a következő évtizedekben – legalább az új alaptörvény 2012-es hatályba lépéséig, de számos intézmény tekintetében még annál is tovább. Mivel ezek negyedszázadra szóló eredmények, nem tartom túlzásnak levonni azt a következtetést, hogy a rendszerváltó tárgyalássorozat alapvető és átfogó kérdésekben való egyetértéssel zárult.

Tény, hogy a magyar tárgyalások számos résztvevője átmeneti szereplő volt, és a politizáló értelmiségiek többsége kikopott a professzionális politikából a rendszerváltás után. De ez kevésbé vonatkozik a tárgyalásokat vezető legfontosabb politikusokra és holdudvarukra, akik közül sokan jelentős szerepet játszottak a következő másfél-két évtizedben. Habár a kutatások szerint a politikai elit cirkulációja gyorsabb volt, mint a gazdasági és kulturális elit átalakulása, a technokrácia kontinuitása legalább annyira releváns jelenség volt, mint az értelmiségi elitcsoportok diszkontinuitása a politikai változás után. Mindezek alapján alkalmazhatónak látom az elit-megállapodás fogalmát a rendszerváltás intézményes megalapozásában.

Ilonszki Gabriella harmadik kritikai megjegyzése az aktivisták nevének szerepeltetésére vonatkozik. Úgy látja, hogy a narratív-értelmező fejezetekben túl kevés nevet használok, így azok csak túl későn, a leíró statisztikai, empirikus fejezetben kerülnek elő. Úgy véli, hogy ezzel szinte teljes körűen elválasztom egymástól a narratívát és az empiriát. Magam viszont úgy látom, hogy a narratíva és az empiria nincs élesen elválasztva, hiszen a narratíva empirikusan ellenőrizhető társadalmi tényeken nyugszik. Ilyen például a szamizdatban lefolytatott viták és az alkotmányozás történetének feldolgozása.

Igaz, hogy a könyv nagy részében a nevek szerepeltetésének minimalizálására törekedtem – legalábbis a főszövegben, hiszen sok nevet tudatosan a lábjegyzetben említettem meg. Például a szöveg interjú idézetet tartalmaz, amelyknél nem az volt a legfontosabb, hogy ki mondta,

hanem hogy mit mondott. Ezért az interjút adó személyét lábjegyzetben tüntettem fel, hogy megkönnyítsem a könyv olvasását és ne térítsem el az olvasó figyelmét a kontingens jelenségek felé. Mivel nem történettudományi, hanem politikatudományi könyvet akartam írni, amelyben a rendszerváltás dinamikájára, csomópontjaira, keretezésére, az értelmiség politikai szerepmódoira koncentráltam. Úgy vélem, a folyamat fő irányainak értelmezését megnehezítette volna, ha a főszöveget túlságosan megterhelem nevekkal. Olyan könyvet akartam írni, amely nemcsak a hazai olvasók, hanem potenciálisan a nemzetközi tudományos közösség érdeklődésére is számot tarthat. Ezért a legtöbb fejezetben valóban csak az általam legkarakteresebbnek tartott főszereplőket említettem meg, míg a kvantitatív fejezetben és a táblázatokban közöltem a vizsgált bő másfél évtized legtöbbet szereplő aktivistáinak nevét. A fent kifejtett okokból arra törekedtem, hogy nevek említése ilyen töménységben csak egyetlen fejezetben forduljon elő. Mindazonáltal az utolsó fejezetben sem a nevek a legfontosabbak, hanem a rendszerváltás „gördülő” jellegének, a résztvevők fluktuációjának bizonyítása.

Szűcs Zoltán Gábor kutatási paradigmának nevezi azt a kettős érdeklődést, amely a politikai változás és annak ágensei együttes vizsgálatát motiválta – ezt én inkább kutatási programnak, témának látom. Egyszerűen arra voltam kíváncsi, hogy hogyan zajlott le egy történelmi léptékű, szélesebb nemzetközi politikai folyamat egy konkrét országban, konkrét szereplőkkel. Miért voltak e folyamatnak szembeütközően más ágensei az egyik országban, mint a másikban, és miért épp az értelmiségből rekrutálódtak a legaktívabb szereplők a magyar esetben? A titok nyitja a Kádár-rendszer természetében keresendő – az 1956-os forradalom sokkjára adott válaszként kialakított békésebb, konfliktuskerülőbb, a társadalom megosztását és a „szellemi munkások” leválasztását célul tűző társadalompolitikájában, kultúrpolitikájában és értelmiségpolitikájában – amely új típusú, a mediatori szerepre, a diszkurzív fordulatra és az intézményes változásra koncentrááló ellenzéki aktivistaréteget termelt ki. Innen nézve már nem is olyan meglepő az értelmiségiek túlréprezentáltsága a változás főbb szereplői között.

Ez a megközelítés nem zár ki más, Szűcs Zoltán Gábor által említett kutatási irányokat, vagy akár a Szigeti Péter által említett félperifériás függőségi elméleteket sem, amelyek a helyi folyamatok és ágenseik helyett az országok és régiók függőségi helyzetéből indulnak ki a centrum-periféria viszonyában, vagy épp a világszisztemben elfoglalt pozíció alapján. De

ezek gyökeresen más megközelítések, amelyek közül a világrendszer elmélet kevésbé tűnik alkalmasnak²¹ az egyetlen országot érintő esettanulmány elméleti keretével.

Szűcs Zoltán Gábor megemlíti a normatív elkötelezettség kérdését, mint olyat, amely – bár a társadalomtudományban legitim dologról van szó, hiszen egyikünk sem alkot értékek nélkül – esetleg korlátozhatja a szerzőt a tudományos megismerésben. Opponensem úgy fogalmaz, hogy számomra „a Kádár-rendszer politikai ellenfél, amellyel szemben értelemszerűen a rendszer ellenzékének pártját kell fogni”. Ezzel az állítással nem tudok azonosulni. Nem látom, hogy e kritikai észrevételt könyvem mely érvei támasztják alá, és azt sem, hogy mi az állítás tudományos relevanciája. Számomra e könyvben a Kádár-rendszer nem „ellenfél” volt, hanem történeti korszak, amely elfogulatlan politikatudományi elemzés tárgya. Saját értelmezésemben könyvem nem normatív, hanem leíró-értelmező, empirikus jellegű munka. Normatív elkötelezettségem „mindössze” annyi, hogy a demokráciát jobban szeretem a diktatúránál. Ezzel együtt úgy vélem, hogy a normatív megközelítés is lehet elfogulatlan, a normativitás és az objektivitás nem zárja ki egymást, és így a normativitás nem gátja a tudományos megismerésnek.

Az ellenzéki értelmiség nézőpontjai mellett – hiszen az is sokféle, egymásnak ellentmondó értékeket is követő csoportból állt – részletesen elemzem a reformértelmiség csoportjait, valamint az MSZMP tárgyalóinak összetételét, habitusát és értékrendszerét. Az MSZMP-ről egyrészt az értelmiségpolitika, majd a reformértelmiség szerepének tárgyalásakor esik szó, de önálló alfejezetet is kap a könyvben. Nem annyira állampárti méretű (800 ezres) tagsága miatt érdekes számomra, hanem a rendszert reprezentáló és különleges összetételű – értelmiségi, technokrata, bürokrata – tárgyaló küldöttsége miatt. Vele szemben az opponensem által említett Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaságot jóval kisebb terjedelemben, az ellenzéki oldal pártjai közt a történelmi pártokról szóló alfejezet csupán egyik pontjaként tárgyalom.

Végül hadd ejtsek szót az „osztályhatalom” kérdéséről, amely Konrád és Szelényi világhírű könyve óta automatikusan mindenkinek eszébe jut, ha a kelet-európai értelmiségről szóló munkát olvas. A szocialista rendszer reformszakaszában az értelmiségiek a racionális redisztribúció főszereplői voltak. E történelmileg rövid periódusban felcsillant az „értelmiség osztályhatalmának” lehetősége. E csábítónak tűnő lehetőség azonban viszonylag hamar

---

²¹ Lásd a témához kapcsolódó recenziómat: Peter Wilkin: *Hungary's Crisis of Democracy. The Road to Serfdom*. című könyvéről. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 2018.

megszűnt és az értelmiségiek ezt követően már kevésbé a rendszeren belüli racionális redisztribúció, mint inkább a rendszert alapjaiban bíráló „kritikai beszéd kultúrája” hordozói lettek. Nem abban a Gouldner által feltételezett értelemben, hogy ezzel saját osztályhatalmukat építették volna, hanem negatív értelemben, hogy elemeire bontották a rendszer legitimációs diskurzusait. Ellentétben a korábbi évtizeddel, az 1980-as években a rendszerrel már nem csupán az volt a baj, hogy nem racionális, hanem hogy nem demokratikus.

A kritikai-ellenzéki értelmiségieket más társadalmi szereplő (erős burzsoázia, szervezett munkásosztály) híján az a kialakuló politikai vákuumhelyzet hozta felszínre. Az 1988-90-es fordulat éveiben az értelmiségiek úgy viselkedtek, mint a demokrácia, a piacgazdaság és az „Európába való visszatérés” hírvivői. S mindaddig, amíg a tőkés is megérkeztek a kapitalizmusba, az értelmiségiek segítették a régi rendszer lebontását, pártokat alapítottak, tárgyaltak, létrehozták az új rendszer intézményeit és mozgalmait. Törvényt hoztak, alkotmányoztak, parlamenti frakciókban szónokoltak, majd mozgalmakat szerveztek.

Mindez 1994-ig tartott. Szűcs Zoltán Gábor felvetésére, úgy vélem 1994 azért korszakhatár, mert ekkor olyan szereplők kerültek hatalomra, akik a pragmatikus politika képviselőiként a rendszerváltó elvek és álmok helyébe a modernizáció, a technokrata szaktudás, a konszolidáció és a reálpolitika elegyét állították középpontba. Az értelmiségi már nem mások helyett politizált, hanem politikai vagy gazdasági tanácsadóként, újságíróként, tudományos kutatóként, egyetemi tanárként, televíziós szerkesztőként talált magának helyet az új intézményrendszerben. A politizáló értelmiség visszahúzódott a politika frontvonalából a közszolgálati televíziós csatornák beszélgető műsoraiba, majd 1997-től, a kereskedelmi televíziózás megjelenésétől politikai szerepe tovább halványult. Ekkor érkezett el az ország abba a máshol már ismerős állapotba, amelyre Szigeti Péter is utalt, hogy az értelmiségnek nincs számottevő befolyása a társadalom életére. A politikai rendszer professzionalizálódása és az antiintellektuális tömegkultúra párhuzamosan alakult ki.

Zárásként még egyszer megköszönöm opponenseimnek a kritikát és az értő figyelmet.

Budapest, 2020. május 12.

Bozóki András